

Politiek handelen is ook retorisch handelen

RUUD KOOLE

Redacteur S&D, hoogleraar politieke wetenschappen aan de Universiteit Leiden en senator voor de PvdA

In de Eerste Kamer was Willem Witteveen in letterlijke zin mijn meest nabije collega: wij zaten naast elkaar in het Kamerbankje van de plenaire zaal. Wanneer het debat het toeliet en hijzelf geen woordvoerder was, zag ik hem daar regelmatig in een boek lezen. Tijdens een van de laatste plenaire debatten voor zijn tragische dood beval hij mij het boek aan dat hij op dat moment aan het lezen was: *Fire and Ashes* van Michael Ignatieff. Hierin doet Ignatieff op openhartige wijze verslag van zijn belevenissen in de politiek. Vanuit de wetenschap (Ignatieff was hoogleraar aan Harvard) begaf Ignatieff zich ongeveer tien jaar geleden in de actieve nationale politiek van zijn land, Canada, om na een aantal jaren — sadder and wiser — weer terug te keren op de universiteit.

Witteveen was heel enthousiast over de eerlijkheid waarmee Ignatieff de spanning beschreef tussen de autonomie van een wetenschapper en de druk die er van alle kanten op je wordt uitgeoefend wanneer je actief bent in de politiek. Ik vermoed dat dat ook kwam omdat hij er veel van zijn eigen wereld in herkende. Willem Witteveen was immers tegelijk wetenschapper en politicus; hoogleraar en senator.

Willem Witteveen kende ik niet alleen als mede-senator. Ook als collega-wetenschapper en als partijgenoot heb ik hem door de jaren heen regelmatig getroffen. Ruim een kwart-eeuw geleden ontmoette ik hem voor het eerst in Leiden binnen de groep van jonge

wetenschappers die werkgroepen verzorgden voor het vak Staatskunde voor eerstejaars rechtenstudenten, een combinatie van politologie en staatsrecht, waar hij een groot voorstander van was. Zelf had hij aan die universiteit politieke wetenschappen gestudeerd binnen de rechtenfaculteit. Toen al viel zijn enorme eruditie op. Dat bleek ook uit het proefschrift dat hij in die tijd afrondde. Daarin besteedde hij veel aandacht aan het belang van taal in de politiek en in het recht. Woorden doen ertoe.

Het theater van de politiek

Veel aandacht had hij ook voor het politieke spel, in de goede betekenis van het woord. Een later boek van hem heette niet voor niets *Het theater van de politiek* (1992). Witteveen wist hoe belangrijk de manier is waarop een politicus zich uit. In zijn woorden: 'De omgeving is onzeker, de problemen moeilijk hanteerbaar, de publieke aandacht groot. Dat maakt het des te belangrijker dat de politicus in staat is anderen te overtuigen. Politiek handelen is in toenemende mate retorisch handelen.'

Maar Willem Witteveen wist ook als geen ander dat er gevaren kleven aan de kunst van het overtuigen: 'Iemand die zich daarop toelegt heeft een oneerlijke voorsprong op mensen die eerlijk voor hun mening uitkomen: hij kent de trucs, stelt zich strategisch op, laat zwakke argumenten van sterke winnen. Er is

Ruud Koole *Politiek handelen is ook retorisch handelen*

in onze cultuur toch altijd het gevoel dat iemand die “een mooi verhaal houdt” ons wantrouwen verdient. Met die kritische instelling worden ook politici tegemoet getreden als zij hun noodzakelijke retorische activiteiten ont-plooien.’ Een politicus ziet zich aldus voor de opdracht geplaatst retorica in te zetten, maar zonder loze woorden of gladdes praatjes te gebruiken. Inhoud voorop, maar wel goed gebracht.

Die uitdaging is makkelijker geformuleerd dan uitgevoerd, wist ook Witteveen. Hij was altijd zeer kritisch op de inhoud en een zekere koppigheid daarbij was hem niet vreemd, maar tegelijk was hij mild in zijn oordeel wanneer het een politicus een keer niet lukte in-houd en retoriek in de juiste verhouding met elkaar te combineren. Maar wanneer de inhoudelijke argumentatie onder de maat bleef, was hij streng, niet door iemand de les te lezen, maar juist door indringende vragen te stellen. Dat stellen van indringende vragen was ook zijn handelsmerk in de fractie in de Eerste Kamer. Want alleen door middel van een open discussie in de fractie kon zijns inziens een afgewogen inhoudelijke opstelling worden bereikt en een daarbij passende retorische invalshoek worden gekozen.

De scheiding der machten als een nuttige fictie

Willem Witteveen was zeer op zijn plaats in de Eerste Kamer. Hij was daarvan lid van 1999 tot 2007 en op opnieuw vanaf januari 2013. Het idee van de Eerste Kamer als ‘chambre de réflexion’ was hem op het lijf geschreven. Reflectie op de kwaliteit van wetgeving, reflectie op de rechtsstaat. Hij stond daarin niet alleen; de meeste senatoren richtten zich daarop. Maar door zijn grondige kennis van constitutionele zaken, gekoppeld aan een doorwrochte eigen visie daarop, had hij een bijzondere inbreng. Hij wist bijvoorbeeld dat de scheiding der machten een fictie is, maar wel een nuttige fictie, net zoals dat geldt voor de ministeriële

verantwoordelijkheid. In zijn proefschrift had hij ficties al omschreven als ‘algemeen geaccepteerde onwaarheden’. In het vak Staatskunde had hij zijn collega-docenten reeds gewezen op het nut daarvan voor het in stand houden van de rechtsstaat. Het verdedigen van die nuttige ficties mag niet leiden tot relativisme, zei hij, maar vraagt een permanente discussie over hoe wetten en regels moeten worden geïnterpreteerd. Wetgeving is vooral ook deliberatie en interpretatie.

Dat merkte ik bijvoorbeeld vorig voorjaar toen de vraag opkwam of Kamerleden die niet de eed wilden afleggen bij de inhuldiging van de koning aanwezig konden zijn op de verenigde vergadering van het parlement in de Nieuwe Kerk. In pers en parlement werd door sommigen de stelling verdedigd dat dit niet mocht, omdat de wet het niet zou toestaan. Willem Witteveen, die zelf overigens de eed wel zou afleggen, was het daar niet mee eens, zo schreef hij mij in een uitvoerige e-mail. Hij redeneerde als volgt: ‘Letterlijke interpretatie van de wet leidt tot een absurde uitkomst. Er zijn dan geen regels over quorum, er zijn geen voorzieningen geschapen voor afwezige leden die ziek zijn of principieel niet in willen stemmen met ondersteuning van de Koning. Dat betekent dat we over moeten gaan op een redelijke wetsuitleg. Mijns inziens is die dan dat het wat de Koning betreft om een echte eed gaat ten overstaan van de Staten-Generaal. De plechtige verklaring [van de Kamerleden] die erop volgt is geen eed, maar een politieke reactie op het politieke feit dat de eed is afgelegd en de Koning daardoor zijn ambt heeft aanvaard. Als er leden zijn die zich met de inhoud van deze politieke verklaring niet kunnen verenigen, hebben zij het recht zich aan het uitspreken van steun te onttrekken [...] Ik zie geen enkele reden waarom een Kamerlid dat niet wil instemmen met de politieke wilsverklaring niet bij de plechtigheid aanwezig zou kunnen zijn.’

Redelijke wetsuitleg: daar ging het hem om. Geen letterknechterij, maar ruimte voor een ‘redelijke’ interpretatie.

Ruud Koole *Politiek handelen is ook retorisch handelen*

Kritisch maar geen dissident

Dat inzicht bracht hij ook in in discussies in de Eerste Kamer. Dit voorjaar was hij woordvoerder in het debat over de staat van de rechtsstaat. Niet toevallig begon hij zijn inbreng met de vraag hoe we de democratische rechtsstaat, waar we allemaal natuurlijk vóór zijn, moeten interpreteren. De ondergrens is een fatsoenlijke overheid, maar het ideaal is toch een vrije samenleving van burgers? Als dat zo is: wegen we de verschillende belangen dan wel altijd goed? Daar wilde hij graag een debat over. Is veiligheid niet zo sterk voorop komen te staan dat justitie daardoor op de achtergrond is geraakt, zoals alleen al de naamgeving van het departement suggereert?

Hij noemde voorbeelden van voorstellen waarbij deze vragen in het geding zijn, zoals de invoering van verplichte minimumstraffen ('waarbij we het oordeel van de rechter dus niet meer vertrouwen'), het strafbaar stellen van illegaal verblijf ('waarbij we straf opleggen om wat iemand is in plaats van om wat hij gedaan heeft'), lichte normovertredingen niet meer onder gezag en regie van een rechter af te doen maar door parketmedewerkers onder regie van een officier van justitie ('waarbij we de trias politica veronachtzamen') of het plan de straf al uit te voeren terwijl het hoger beroep nog loopt ('waarbij we de rechtsbescherming ondermijnen'). Prangende vragen, waarvoor hij aandacht vroeg in de fractie alvorens zijn inbreng te leveren in de plenaire zaal.

Betekende dat dat Witteveen alleen maar voor een wetsvoorstel stemde wanneer die vragen in zijn ogen overtuigend waren beantwoord? Nee, net als Ignatieff in zijn boek over Canada schrijft, was het voor hem als individueel politicus onmogelijk om alleen maar in te stemmen met zaken waar hij het 100% mee eens was. Wikken en wegen. Andere belangen dan inhoudelijke overwegingen tellen ook. Zo kwam de opmerking over het strafbaar stellen van illegalen uiteindelijk niet terecht in zijn plenaire inbreng. Hij liet zich overtuigen door

de redenering dat het handhaven van die opmerking, gegeven de gevoelige discussie over deze kwestie in zijn partij, alle aandacht op die kwestie zou vestigen, terwijl zijn verhaal toch veel breder was.

Een enkele keer stemde hij anders dan de meerderheid van zijn fractie. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de verlenging van de zogeheten Rotterdamwet. Hij stemde tegen dit wetsvoorstel dat de mogelijkheid om inkomenseisen te stellen aan woningzoekenden in bepaalde delen van de stad nog vele jaren wilde verlengen. Dat achtte hij niet verenigbaar met de rechtsstaat. Maar Witteveen was in zijn stemgedrag in het algemeen zeker geen dissident. Wel was het voor hem steeds van belang dat er een grondige discussie vooraf was gegaan aan de uiteindelijke standpuntbepaling, ook al voldeed dat standpunt niet of niet volledig aan wat hij zelf graag had gezien.

Eerste Kamer wetgevingskamer, Tweede Kamer beleidskamer

Zoals gezegd voelde Willem Witteveen zich zeer thuis in de Eerste Kamer; toch zag hij die Kamer het liefst van karakter veranderen. Bij een debat over de wijze van verkiezing van de Eerste Kamer in het vroege voorjaar van 2013, waar ik het woord mocht voeren, kon hij het niet laten mij te wijzen op zijn idee voor een grondwetswijziging die van de Eerste Kamer een 'wetgevingskamer' zou maken en van de Tweede Kamer een 'beleidskamer'. Hij vond het maar vreemd dat bij elke denkbare gelegenheid weer getwijfeld wordt aan het nut en de noodzaak van de Eerste Kamer, terwijl niet gekeken wordt naar nut en noodzaak van de Tweede Kamer. Vandaar zijn idee voor een grondwetswijziging. In een e-mail schreef hij mij: 'Misschien is het aardig dit radicale alternatief te vermelden, al is het maar voor de Handelingen, want realisatie ervan is zeer ver weg. Maar die fundamentele discussie over het vertegenwoordigend stelsel zou het voor-

Ruud Koole *Politiek handelen is ook retorisch handelen*

deel hebben dat er ook kritisch wordt nagedacht over het functioneren van de Tweede Kamer waar ook veel aan kan worden verbeterd en de twee Kamers als gezamenlijk parlement positioneren tegenover de regering en overige machten (ook in Europa).'

In zijn partij, de PvdA, was hij op vele verschillende manieren actief. Naast zijn senator-schap was zijn bekendste activiteit in of namens de PvdA het voorzitterschap van een commissie die een nieuw Beginselprogramma moest opstellen. Dat speelde rond 2000. De harde werkelijkheid van de politiek is hij toen als wetenschapper al wel tegengekomen. Veel energie was gestoken in discussies met de partij en in het opstellen van een erudiet concept, maar dit project zou uiteindelijk stranden. Pas

in 2005 kwam een nieuw Beginselprogramma tot stand. Willem Witteveen zat toen niet in de commissie, maar steunde wel de gekozen aanpak, ondervond ik destijds als partijvoorzitter. Zo was hij: zonder rancune, de inhoud voorop en nooit op de man spelend.

Op 17 juli 2014 zat Willem Witteveen met zijn vrouw Lidwien en hun dochter Marit in het vliegtuig op weg naar hun vakantiebestemming. De MH17 werd uit de lucht geschooten boven een land in burgeroorlog door een fatale vergissing van oorlogvoerende bendes. Het contrast met de vredelievende, beminnelijke Willem Witteveen is groot. Wetenschap en politiek verloren met Willem Witteveen een erudiete en inspirerende docent en sociaal-democraat.